

ЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ГІМНАЗІЇ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Олійник Алла Михайлівна

кандидат педагогічних наук вчитель-методист української мови Київська гімназія східних мов №1 (м.Київ, Україна)

Актуальною проблемою сучасної лінгводидактики є обґрунтування лінгвістичних засад навчання морфології української мови в гімназії, що визначають зміст і обсяг навчального матеріалу з урахуванням типологічних характеристик здобувачів освіти. Методика чутливо реагує на зміни в мовознавстві, це відображено передусім у регулярному оновленні змісту програм, до яких розробники систематично вводять окремі наукові положення, що здобули наукове визнання й стали загальнозживаними.

Навчання морфології української мови було предметом досліджень мовознавців (О.Ахманова, Н. Бабич, Ф.Бацевич, С.Бевзенко, Л. Булаховський, Виноградов, І.Вихованець, Д. Ганич, К. Городенська, А. Грищенко, М. Жовтобрюх, Л. Мацько, М.Калько, Г. Козачук, М.Плющ, О.Селіванова, М.Сулима та ін.) та лінгводидактів (З.Бакум, О. Біляєв, Є. Голобородько, О. Горошкіна, Н. Дика, О.Караман, С. Караман, В.Мельничайко, Н. Мордовцева, В. Омельчук, М. Пентилюк, М. Стельмахович, М. Шкільник та ін.). Як свідчить вивчення спеціальної літератури, термін «морфологія», який започаткував Гете для опису форм живої та неживої природи, був запозичений лінгвістами у другій половині ХІХ століття у період панування «натуралістичного» напрямку в мовознавстві [1].

Важливим у методиці навчання української мови в гімназії є зв'язок морфології та орфографії, що зумовлено особливостями відмінювання, граматичних форм слів. Таке навчання не повинно бути механічним. Тож саме свідоме вивчення морфології у поєднанні з орфографією сприяє формуванню правописних умінь та навичок, але для того, щоб свідомо, правильно виконувати ці правописні дії, учні повинні мати поглиблені знання про частини мови, адже це сприяє осмисленому засвоєнню учнями орфографічних відомостей. Навчання морфології у взаємозв'язку з орфографією потребує стислої характеристики особливостей уживання частин мови на різних історичних етапах, адже значна кількість правил потребує не лише інтенсивної мовної практики, а й історичного коментування для їх глибшого усвідомлення і засвоєння. Так, задля попередження помилок у вживанні флексій *-у* та *-ові(- еві)* у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду доречно пояснити учням, що флексії *-ові(- еві)* дуже давні та наявні у таких пам'ятках, як Остромирове євангеліє, Ізборник Святослава, Іпатіївському літописі, у «Слові про похід Ігорів» та «усталилися в українській мові внаслідок аналогії

до іменників -й- основ» [2, с.69]. Вони вживаються в назвах істот, але для досягнення милозвучності в сучасній українській літературній мові існують паралельні морфологічні форми -у(-ю), -ові(-еві). Наприклад, можна сказати *кращому товаришу* й *кращому товаришеві*.

Також історично можна пояснити вживання прикметникових суфіксів -ів-, – ів- у назвах міст України, оскільки сучасна українська мова зберігає лише залишки іменної системи відмінювання прикметників. Наприклад, вони виявляються у географічних назвах прикметникового походження, а саме: назвах міст *Львів, Миколаїв* можна легко впізнати імена Лев, Микола, адже багатьом містам давали назви або їхніх засновників, або тих, кому вони належали. Але трапляються й такі назви (*Харків, Чернігів, Київ, Фастів, Ходорів, Бердичів, Канів* тощо), які важко пояснити належністю до якогось чоловічого імені. Та коли взяти до уваги, що походження цих міст давнє, то цілком можливо, що існували такі імена, як *Кий, Черніг* чи *Кань*. Цікавим також є вживання загальних назв у значенні власних. Так, українці асоціювали сузір'я Оріона, точніше три яскраві зірки на його поясі, з сільськогосподарськими знаряддями праці такими як граблі, полиця (частина плуга), чепіги, відповідно називаючи його *Граблі, Полиця, Чепіги*. Подібні зміни можна спостерігати у загальних назвах одиниць виміру (ом, рентген, ньютон, джоуль, цельсій, кельвін) імена їхніх винахідників.

Для учнів пояснення потребує також правопис флексій -а(-я), -у(-ю) іменників другої відміни чоловічого роду, які для старшокласників нерідко є проблемними. Заради усвідомлення правильного написання слів із такою орфограмою учителеві варто скористатись певними історичними відомостями. Сучасна морфологія української мови пояснює наявність паралельних флексій -а, -у для родового відмінка іменників другої відміни праслов'янським типом відмінювання, у якому -а належала праслов'янським іменникам з основою на -б, а флексія -у – іменникам із детермінативом -й [3]. У сучасній українській мові вибір закінчення -а (-я) чи -у (-ю) вже не залежить від того, за яким типом відмінювали іменник у давнину, бо в частині іменників колишніх -б-основ зараз поширена флексія -у, а деякі іменники -й- основ набули закінчення -а: *сина, вола, хоч дому, меду* [2, с.88].

Як свідчить дидактична практика, в учнів подекуди виникають труднощі під час визначення роду деяких іменників. Щоб уникнути таких помилок, на наш погляд, необхідно провести порівняння та зіставлення граматичної категорії роду в діяхронічному аспекті. Зокрема, слова *біль, путь* учні почасти відносять до одного роду. Для того, щоб допомогти їм правильно визначати рід іменників, учитель пропонує ознайомитися з методично адаптованою історичною довідкою: до появи категорії роду в мові провідною була категорія істоти/неістоти. Рід почали виокремлювати спочатку за реальною співвіднесеністю зі статтю у іменниках-істотах (назви істот жіночої статі набули ознак граматичного жіночого роду, чоловічої – чоловічого, а їхні діти – середнього). З часом за родами стали також розрізняти й іменники-неістоти (за аналогією до іменників-назв істот). Цей процес почався ще у праслов'янській мові. Фонетичні зміни в основі слова, зокрема ствердіння кінцевого приголосного основи, пояснюють відмінність у характеристиках роду окремих іменників української та російської мов.

Наприклад: *укр. біль* (чол. рід) – *рос. боль* (жін. рід); *укр. путь* (жін. рід) – *рос. путь* (чол. рід).

Тому в більшості випадків для того, щоб засвоїти складні випадки правопису різних частин мови, учні повинні знати історичний взаємозв'язок між мовними явищами, які відбувалися під час їх творення. Такі відомості не лише пояснюють певні граматичні зміни історичного розвитку мови, поглиблюють знання про мовні явища, а й спонукають до усвідомлення й розуміння мови як динамічного явища.

Написання прикметників теж можуть викликати труднощі в учнів. Наприклад, це стосується правопису прикметників вищого ступеня порівняння, таких як *низький-нижчий, високий – вищий, вузький – вужчий*, які вчитель тлумачить асимілятивно – дисимілятивними змінами аломорфа суфікса -ш, -ч у словах праслов'янської мови, які закінчувались на приголосні [с], [з] [2, с. 89]. У сучасній українській мові більшість прикметників мають *повну* форму і лишене велика кількість прикметників чоловічого роду в називному, знахідному та кличному відмінках мають *коротку* форму (*ясен місяць – П.Тичина, зелен-сад*

- А.Малишко). Пояснити старшокласникам таку розбіжність у кількості та частоті вживання повних та коротких прикметників можна тим, що повні нестягнені прикметники дійшли в сучасну українську мову із праслов'янської мови та утворились унаслідок поєднання «іменного прикметника з відповідною формою анафористичного вказівного займенника *и* (*я, є*): *синь + и – синій, синя + я – синяя, синє + є – синєє*» [2, с. 113], а донині збереглися у фольклорі (*козацькая слава, стрільці січовії, добрая душа, палкеє серце, зеленеє жито*) та поезії.

Займенник можна назвати найбільш абстрагованою частиною мови, але засвоюючи їх відмінювання старшокласники можуть помилятися, відмінюючи деякі з них. Учні знають, що суплетивізм є ознакою, характерною для особових, питальних, відносних та неозначених і заперечних займенників та становлять окремий тип відмінювання (*я – мене, ми – нас, він – його, вона – її, вони – їх, ти – тебе, ви – вас, хто – кого, що – чого*). Пояснення особливостей відмінювання особового займенника *ми* потребує деяких історичних коментарів, а саме: при зміні форми слова в усіх відмінках, крім називного та знахідного, з'являється приставний *н-*, обумовлений наявністю у давніх слов'ян втраченого займенника *ны-*. А під час опрацювання правопису заперечних займенників доцільно нагадати, що вони виникли шляхом приєднання до питально-відносних префікса *ні-* (*никъто – ніхто, ничъто – ніщо, ниякъи – ніякий тощо*), які збереглися і в сучасній українській мові. С. Бевзенко пояснює це тим, що відбулося злиття давніх заперечних та неозначених займенників. Потрібно пам'ятати, що займенник *себе* ще з давніх часів не мав називного відмінка і числа. [2, с.103].

Для того, щоб зрозуміти будову сучасних складних числівників та зв'язок між їх складовими частинами, варто дати історичний коментар щодо їх творення та відмінювання. Так, деякі дослідники (О. Безпалько, І. Вихованець, М. Жовтобрюх, О. Крижанівська, Т. Лукінова, М. Плющ та ін.) зазначають, що числівник *один* за своїм походженням найближче стоїть до прикметників, тому має категорію роду, числа, відмінка.

INTERACTION OF SOCIETY AND SCIENCE: PROBLEMS AND PROSPECTS

Усвідомити особливості походження числівників другого десятка допоможе історична довідка, яка дасть змогу учням дізнатися, що означені числівники утворились способом додавання до прийменника *на* числівника *десять* (*одинь на десяте* (*одиньадесять*) – *одинадцять*, *дѣва на десяте* – *дванадцять* тощо) дало початок творення складних числівників, а форма місцевого відмінка змінюється на форму знахідного *десять*: *одинь на десять*, *дѣва на десять*. При цьому у давніх формах змінювалась лише перша частина: *одного на десяте*, а у сучасних відмінювання відбувається за зразком числівників *п'ять* – *дев'ять*: *п'яти*, *дев'яти*, *одинадцяти*. Творення назв десятків старшокласникам пояснюємо за аналогією до числівників другого десятка, наприклад, *двадцять* → *двадцять*; *тридесяте* → *тридцять*, де назви одиниць поєднувалися із словом *десять* у формі Н.в. двоїни, множини або Р.в. множини. Це допоможе учням уникнути помилок у вживанні назв десятків (наприклад, *шестидесяти* замість літературного *шістдесяти*, *семидесяти* замість *сімдесяти* тощо).

Варто окремо відзначити числівники *сорок*, *дев'яносто* та *сто*. Щоб розширити знання учнів про ці числівники, учитель ознайомлює з методично адаптованими історичними відомостями щодо їх відмінювання та творення. Наприклад, числівник *сто* (*сьто*) у давній українській мові відмінювався як іменник середнього роду на -б-основу та мав форму однини, двоїни та множини [2, с.123]. До речі, приклад двоїни із значенням множини можна спостерігати у Т.Шевченка: «То город із *стома* церквами».

Старшокласники можуть зробити спостереження над особливостями творення та вживання числівника *дев'яносто*, опираючись на дослідження вчених-лінгвістів. Адже він цікавий тим, що цілком випадає з ряду числівників на позначення десятків від п'ятдесяти до вісімдесяти, які означають «п'ять десятків, шість десятків» тощо (*по п'ятдесят головажен соли*). Однією з форм числівника *дев'яносто* є *дев'ятдесят* (*девятьдесятьнь*), яку зафіксовано у словниках Б. Грінченка, Є. Желехівського та С. Недільського, а також у перекладі Овідія М. Зеровим: «Мила Вітчизна моя – Сульмон, на джерела багатий; *Дев'ятдесят* туди миль треба від Рима пройти». Сучасний мовознавець О. Пономарів вважає, що числівник *дев'ятдесят* має всі підстави стати повноправним словом літературної української мови [4, с.51].

Практика засвідчує, що викликає інтерес учнів інформація про походження числівника *сорок*: числівник *чотиредесьте* давно вийшов з ужитку та перетворився на іменник *сорокъ*, що означав мішок з хутром, який дорівнював сорока шкіркам соболів або білок, який міг служити також грошовою одиницею. У порівнянні з давньою слов'янською мовою, у якій числівники *дев'яносто* та *сорок* відмінювали за зразком іменників середнього роду (*о семи сорокъхъ*, *одиномъ девяностомъ*), відмінювання числівників *сорок*, *дев'яносто* та *сто* в сучасній українській мові передбачає вживання в усіх відмінках, крім називного та знахідного, флексії *-а*, хоча у граматиці Я.Головацького першої половини ХІХ ст. простежується вживання різних форм цих числівників у однині та множині [2, с.124].

Одним із завдань вивчення дієслова на уроках української мови в гімназії є засвоєння правописних норм та розрізнення його граматичних категорій. Наприклад, частки *би* та *б*, які походять від давньої форми дієслова *бути*, у сучасній українській мові є показником умовного способу дієслів, хоча у праслов'янській мові вони вказували на доконаний вид дієслів. (*Аще бо бы перевозникъ Кий, то не былъ ходилъ Царюграду*). А показником майбутнього часу є давнє допоміжне дієслово *иму*, яке могло стояти в пре- або постпозиції до інфінітива (*имуть*), але пізніше остаточно злилися у постпозиції до інфінітивної основи (*иму ходити – ходити иму – ходитиму*) [2, с.138]. Така форма майбутнього часу – це самотність риса української мови. Сучасний афікс *-ся* у період Київської Русі виконував займенникову функцію, а в сучасній мові він приєднався до дієслова та як афікс і нині функціонує у двох варіантах *-сь* та *-ся*) [2, с.139]. (*Рече же на манє боите би ся – Остромирове Євангеліє*) [3]. Ознайомлення учнів із семантикою постфіксів *-сь*, *-ся* допоможе уникнути помилкового вживання слів на кшталт *я вибачаюся*.

Крім того, українська система дієслівних форм зберігає існування нетипової для особових дієслівних форм минулого часу граматичної категорії роду, яку можна пояснити лише історично, а саме: найуживаніші й перспективні праслов'янські форми минулого часу (перфект) мали складну структуру – до них входив активний дієприкметник минулого часу (а для дієприкметника родова характеристика типова) і допоміжне дієслово *бути* (у формах теперішнього часу), давня форма якого зрідка трапляється у говірках: *Я бих пішла. Буду рубав дрова*. Згодом відбулось спрощення цієї форми, допоміжне дієслово поступово зникло, і таким чином складена дієслівна форма минулого часу трансформувалася в просту, що за походженням є дієприкметником [3]. У сучасній українській мові лексеми *було*, *бувало* вживаються у реченнях в теперішньому історичному часі, обрамлюючись формами минулого часу [4, с.52].

Безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*, які у праслов'янській мові були формами знахідного відмінка однини середнього роду нечленних пасивних дієприкметників минулого часу, збереглися і в сучасній українській мові: *книгу прочитано, сорочку зашито*. На думку О. Крижанівської, виникнення форм на *-но*, *-то* пов'язане з «утратою узгодження давніх дієприкметників середнього роду з іменниками чи займенниками, при яких вони були означенням або предикатом. (*«Вамъ дано єсть разоумъкти, онъкмъ же не дано єсть»* – Галицьке євангеліє) [2, с.147]

Отже, навчання морфології української мови в гімназії сприяє поглибленню знань про морфологічну мовну систему як основу формування мовної особистості учнів, а також розвиває їхні пізнавальні, духовні, естетичні якості, відкриває можливості для розвитку мовлення учнів на основі засвоєння граматичних норм і правил про морфологічні мовні одиниці, сприяє збагаченню їхнього словникового запасу, допомагає усвідомлено засвоїти морфологічні ознаки та правопис частин мови.

Список літератури

1. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Київ: Академія. 1999. 288с.
2. Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики: навчальний посібник. Київ: Академія. 2010.
3. Павленко Л. П. Історична граматики української мови: навчальний посібник. *Електронна бібліотека Острозької академії*. URL: <https://elib.oa.edu.ua/items/show/338>.
4. Практикум з методики навчання української мови / кол. авт. за ред. М. І. Пентилюк : С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна та ін. Київ: Ленвіт, 2003. 302 с.